

Kedves Bárányok és Önképzőkörösök!

Az alábbiakban 15 közhasznú, magyarrá vált szó etimológiáját találjátok (ill. 3/-nél egy kritikát). Abban a reményben küldöm őket, hogy talán érdekelnek benneteket. (Ha nem, bocsánat a zaklatásért.) Témájukat a történelem segédtudományai, a liturgia, a kémia területéről, ezek kapcsolatából és a hétköznapi életből merítettem. A közérthetőség kedvéért néhol egyszerűsítettem a szaktudományos logikán és szóhasználaton. Az etimológiák a latin alakra épülnek, tekintet nélkül arra, valójában melyik nyelvből került át a magyarba az adott kifejezés.

Kr.

1. anyag

Az „anyag” nyelvújításkori tükörfordítás, alapja a latin „*materia*”. Schuster János, a kémiát a 19. század elején magyarítani akaró vegyészeink egyik kiemelkedő képviselője a *materiában* — tévesen — a *mater*, vagyis anya szót ismerte föl, ő alkotta meg a latin kifejezés mintájára az „anya-g” szót. A „-g” képzőt az „agyag” mintájára koholta.

2. denaturált (szesz)

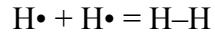
A szesz etil-alkohol (C₂H₅OH); természetére nézve kellemes, jó ízű folyadék. Ha 60–70 térfogatszázalékosnál töményebb oldatát isszuk, kicsaphatja torkunk fehérjéit, vagyis mérgező. Ezért szükséges, hogy a háztartási boltokban kapható, fűtési célokat szolgáló szeszbe valami olyasféle anyagot keverjenek, ami azt élvezhetetlenné teszi; máskülönben meginnák a hajléktalanok. Ezt a szerepet a piridin (C₅H₅N) játssza, amivel régen macskákat kasztráltak. És innen az elnevezés: a piridin megfosztja az alkoholt eredeti, kellemes természetétől (*de*: fosztóképő; *natura*: természet), mintegy kivetkőzteti önmagából, és a saját, undorító, bűzös természetét kölcsöni neki.

3. hókuszpókusz

A „hókuszpókusz” nemzetközi vándorszó; általánosan elterjedt fölfogás szerint a miséből, az átváltoztatás szavaiból származik: „*Hoc est enim corpus meum...* (Ez pedig az én testem...)”. A középkori (sötét) hívők nem értették, mit csinál a pap az oltárnál (*horribile dictu*: nekik háttal), csak azt látták, hogy különösen sok keresztet rajzol, és megérezték: a pap ezt a mise fontos részének tartja. Így eközben mondott szavai az érthetetlen, misztikus cselekmények attribútumaivá váltak; hókuszpókusz = bűvészkedés. Ezzel a — marxista jellegű — magyarázattal az a baj, hogy a mise kánonját — az átváltoztatás szavaival együtt — a 9. századtól kezdve az 1960-as évekig csöndben mondták. Azonban a „hókuszpókusz” első (írással) említése 1624-ből való (Angliából). A több mint 600 éves lyuk túl nagy; a hókuszpókusz így nem magyarázható. (A magyar nyelvbe a németből került.)

4. kovalens (kötés)

= közös, kötő elektronnal megvalósuló kémiai kötés. Például:

Azaz: a két hidrogénatom, akik egy-egy elektronnal bírnak, úgy döntenek, elektronjaikat közössé teszik. Az így kialakuló elektrópár közös, mindkettőjükhöz egyaránt hozzátartozik. Egy ilyen frigy nyilvánvalóan csak egyetértéssel, közös megelégedettségben jöhet létre. Ezt mutatja a „kovalens” szó; a latin „con-, com-„, igekötő jelentése: együtt, össze, közösen, a *valeo, valére, valui, valiturus*: jó erőben van, egészséges, jól érzi magát. Kovalens: magukat együtt jól érző(k).

5. miniatúra

Ezen kodikológiai (a kódexekkel foglalkozó történeti segédtudomány) fogalom, amely kódexben lévő képet jelent, eredetét sokan a „kis” (*minor*²) szóval magyarázzák. Azonban: ezek nem mindig kis képek. Másrészt: a *minor* középfokú melléknév; a logikailag ideillő „kis, kicsi” a *parvus*³ lenne. Ezzel azonban a miniatúra kifejezés nem függ össze. Miniált kódexeknek a vörös színnel díszített (vörös betűs) kódexeket nevezzük; miniatúra: vörös színnel (is) készült díszítmény, akár egyetlen betű is. A középkor egyik fontos vörös színanyaga a minium (cinóber, HgS) volt, a miniatúra erről a vegyületről kapta a nevét. A dolog szövevényességére jellemző, hogy a kémiában a minium név a vörös HgS-ről átragadt a szintén vörös, általunk kerítésfestékként ismert ólom-tetraoxidra (Pb₃O₄), így ma már csak ezt az ólomsót jelenti.

6. nos

A középkori oklevéladás megszilárdult gyakorlatában az oklevél kiállítója mindig többes szám első személyben (*pluralis majestatis*; felséges többes) fogalmazott. (Ez nem — pl. a király — személyének, hanem méltóságának szólt.) Pl. Nagy Lajos okleveleinek jellemző kezdete: „*Nos Lodovicus Dei gratia rex Hungariae etc.*” (Mi, Lajos, Isten kegyelméből Magyarország stb. királya) *Nos* (lat) = a személyes névmás többes szám első személyű alakja: mi. A fontos okiratok az oklevelektől kezdve az egyetemi diplomákig „nos”-sal kezdődtek, így a „nos” egyfajta mondatindító, figyelemfelkeltő szóvá vált. (Más magyarázat szerint a *no* + *é(s)* indulatszavak összekapcsolódásával született.)

7. október

A következő ellentmondást kell föloldanunk: miképpen lehetséges, hogy október, a 10. hónap nevében a 8 (*octo*; ld. oktáv, oktaéder) számnév ismerhető fel? Ráadásul: szeptember (9. ↔ *septem* = 7), november (11. ↔ *novem* = 9), december (12. ↔ *decem* = 10) — valami szabályszerűség csillan föl a dologban. A legkorábbi (a hagyomány szerint Romulus-kori) római naptár felosztásában az év 10 hónapból állt, a kezdőhónap március (Mars hónapja) volt. Az április (2.), május (3.), június (4.) eredeti, saját nevek. Az 5–10. hónapok nevüket sorszámukról kapták; ezek akkor is megmaradtak, amikor a *januarius* és a *februarius* pótlólag a naptár élére került, az eredeti számozást kettővel eltolva. Az (eredetileg) 5. és 6. hónapot (*quintilis* és *sextilis*) Augustus császár nevezte el nevelőapjáról, ill. saját magáról. Ugyanő állandósította a Caesar és ennek csillagásza, Sosigenés kidolgozta Julianus-naptárat.

8. perverz

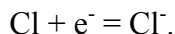
Ez a melléknév a latin „*verto, vertere, versi, versus* = forog, (valahová) fordul” ige származéka. „*Perversus*”: rossz irányba forduló, rossz felé tartó, elforgatott, megfordított, kifordult, fonák, visszás. A perverz tehát eredeti jelentésében bármi helytelen dologra vonatkozhatik, olyanra, ami eredeti irányával (céljával) szemben halad. Pl. perverz a történelem „évszámokon túli” tanítása, vagy perverz a virágvasárnapi körmenet, ha körben halad a templomban. (A „kör”menet — latinul *processio*, vagyis előremenet — célja valahonnan valahová eljutni; az önmagába záruló kör a liturgia szellemétől idegen. A virágvasárnapi körmenetnek a templomkaputól a főhajón át az oltárig kell vezetnie.) A perverz szót manapság sokan csupán egyfajta sajátos, leszűkült értelemben használják.

9. Quasimodo

Victor Hugo a Notre Dame toronyőrének nevét liturgikus műveltsége alapján alkotta meg. Megtetszett neki húsvét 1. vasárnapja (modern terminológia: húsvét 2. vasárnapja, isteni irgalmasság vasárnapja), azaz fehérvasárnap introitusának eleje: „*Quasi modo geniti infantes...*” Magyarul: „mint a ma született kisdedek (, szellemi tejre vágyjatok, IPét2,2)”. Quasimodo neve így a fehérvasárnapi mise kezdőénekének első két szava, szó szerint: olyan módon.

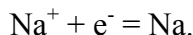
10. redukál

Kiindulópontként tekintsünk itt is egy ellentmondást! A köznapi életben a „redukál” szót „csökkent, minimalizál” értelemben használjuk (Vö. a költségek redukálása!), a kémiában viszont elektronfölvételt, vagyis egyfajta növekedést, kiteljesülést jelent:

Miközben a klóratom redukálódott, *több* lett egy elektronnal.

Megoldás: a szervesetlen kémia régen fémközpontú volt, a redukció is kezdetben elsősorban a fémekre vonatkozott, pontosabban a fémionokra, minthogy csak ezek tudnak redukálódni:

Vagyis: az elektronjától megfosztott nátriumion visszkapja elektronját, visszaalakul eredeti formájába. És itt a szó értelme: *re-duco, reducere, reduxi, reductum* = visszavezet (Vö.: *duce* – vezető). A nátriumion visszavezettetett eredeti alakjához, mellesleg közben több lett, mint ami volt. A „költségeket redukálni”: növekedésüknek megálljt parancsolni, azt visszafordítani.

11. spiritusz

Miképpen lehetséges, hogy a Szentlélek (*Spiritus Sanctus*) neve azonos a vodka hatóanyagának nevével? A dolog a szemléletesen gondolkodó és magyarázó középkori embereknek köszönhető. Úgy vélték, hogy az ember halálakor lelke a száján át távozik, és száll föl a mennybe (ill. le a pokolba). Tudták azt is, hogy ha forralt bor készítésekor nem fedik le az edényt, vagy túl sokáig forralják a bort, alkoholtartalma eltávozik — vagyis a bor meghal. Lelke csak a fazék száján át távozhatott (az alkohol-víz elegyből alacsonyabb forráspontja miatt az alkohol távozik először, illetve 96 térfogatszázalékos,

ún. azeotrópos alkohol-víz elegy), innen a neve: *spiritus vini* = a bor lelke. Egyébként a latinban a *mens* (*mens sana in corpore sano*), ill. az animus/anima (*magnificat anima mea Dominum*) is bír lélek jelentéssel.

12. szekrény

Szekrény szavunk a latin *secretum*, vagyis titok szó továbbképzett alakja. Hogy megértsük: a *secretum* pedig a *secerno, secernere, secrevi, secretum* = elkülönít ige származéka. A szekrényben lévő ruháink ugyan nem titkosak, de elkülönítettek: rájuk csukjuk a szekrény ajtaját, hogy a vendégek ne lássák őket. Ugyancsak a *secerno* „elkülönít” jelentésével magyarázható a szentmise felajánlási könyörgésének latin neve: *oratio super secreta*, vagy röviden: *secreta*. A *secreta* = az átváltoztatás céljára elkülönített adományok fölött végzendő könyörgés.

13. szex

Szex: mindazon dolgok, amelyek a hatodik parancsolattal, ill. annak áthágásával kapcsolatosak. (Latinul *sex* = 6, ld. szextett.) *Sexus* = nem. Jelentését a latinban eredetileg a *genus, generis n* vitte (szintén nem). Ha régi kéziratok könyvtári cédulákon a cím után ezt látjuk odaírva: „*Liber sex*”, nem 17. századi szexkönyvet találtunk; csupán arról van szó, hogy a kérdéses opus 6 kötetből áll.

14. tangó

Tango, tangere, tetigi, tactus (lat) = megérint, hozzányúl. Világos, hogyan vált a latin ige (jelen idejű) egyes szám első személyű alakja a tánc nevévé: a kérdéses tánc folyamán — különösen — jól meg lehet érinteni a lányt.

15. tót

A „tót” és a „deutsch” (← *touta, teuton, Theutonicus*) szó ugyanazzal a latin melléknévvel kapcsolatos: *totus*³. Ennek jelentése: egész, teljes, minden, mindenki. Az indoeurópai népek tipikus önmegnevezésével állunk tehát szemben: egész, valamennyien, A nép. A „tótok” eredetileg a nyugati délszlávokat jelentette; a 18. században terjedt ki az északiakra (a szlovákokra), ugyanekkor vált csúfnévvé.